

Eijnatten, J. van, Lieburg, F. A. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005, 400 blz., €29,-, ISBN 90 6550 786 8); Selderhuis, H. J., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok, 2006, xxii + 950 blz., €49,50, ISBN 90 435 0926 4).

Het meest recente overzichtswerk over de Nederlandse kerk/godsdienstgeschiedenis was tot nu toe O.J. de Jong's *Nederlandse kerkgeschiedenis* uit 1972. Voor zijn tijd was dit een uitstekend en vernieuwend werk, maar, zoals elk overzichtswerk na dertig jaar, was het inmiddels hoognodig aan vervanging toe. De twee hier besproken boeken beogen beide in deze behoefte te voorzien. Beide presenteren zich als lees- en leerboek voor studenten en geïnteresseerden, en schenken daarom, binnen het chronologisch kader van de Nederlandse geschiedenis, aandacht aan de belangrijkste stromingen, personen en gebeurtenissen die in die geschiedenis een rol hebben gespeeld. Beide boeken zijn 'meermansproducties'. In het voorwoord van beide boeken wordt aangegeven dat de beschreven verschijnselen ingebed zullen worden in een breder maatschappelijk en cultureel kader. Daarmee zijn de overeenkomsten tussen beide boeken ook vrijwel uitgeput.

In de *Nederlandse religiegeschiedenis* van Van Eijnatten en Van Lieburg, beiden verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Vrije Universiteit, is een zeer eigentijdse invalshoek gekozen. De auteurs beperken zich niet tot het christendom, maar richten zich op de religieuze verschijnselen zoals die zich op het huidige grondgebied van Nederland hebben voorgedaan vanaf de tijd van de eerste geschreven bronnen. Het boek begint niet helemaal bij de hunebedden die de achterflap sieren, maar wel bij het heidendom zoals dat door de eerste geschiedschrijvers en missionarissen werd aangetroffen. Het eindigt in de modernste tijd bij het zeer diverse scala aan uitingen van religiositeit, zoals we dat om ons heen kunnen waarnemen.

De tussenliggende periode is uiteraard voornamelijk gewijd aan het christendom in zijn verschillende stromingen en de positie van de joodse gemeenschap daarbinnen. Waar De Jong dit destijds behandelde in hoofdstukken die telkens ongeveer een halve eeuw besloegen – een opzet die tot grote versnippering leidde – hebben Van Eijnatten en Van Lieburg gekozen voor een opdeling van de stof in veel grotere eenheden, samenvallend met opeenvolgende 'religieuze regimes'. Dat levert vier delen op: 'Smeltkroes van religiositeit' (tot 1000), 'Christelijke alomtegenwoordigheid' (1000-1580), 'Schijn van eenheid' (1580-1850) en 'Gevarieerd burgerschap' (1850-heden). Elk van deze delen is onderverdeeld in drie hoofdstukken, rondom de belangrijkste tendensen die deze lange periode kenmerken, en daarbinnen is de stof weer verdeeld in thematische paragrafen.

Deze indeling is even wennen voor wie de oudere overzichten in het achterhoofd heeft, maar het heeft grote voordelen. Het voorkomt om te beginnen de versnippering die we bij De Jong zagen, omdat langer lopende ontwikkelingen in hun geheel behandeld kunnen worden. Deze opzet stelt de auteurs bovendien in staat de veranderingen binnen (al dan niet georganiseerde) religies op te hangen aan een kenschets van de cultuur waarin religie in de betreffende periode is ingebed. Elk hoofdstuk heeft daartoe een algemene inleiding. Waar bij De Jong de focus vrijwel geheel lag bij kerkelijke organisaties – waarbij hij een begrip als 'verzuiling' beschouwde

als behorend tot de sociale geschiedenis, en dus vallend buiten het kader van zijn boek – sluiten Van Eijnatten en Van Lieburg aan bij de bredere context en nemen de maatschappelijke implicaties van kerkelijke activiteiten nadrukkelijk in het geheel op. De onnatuurlijke en contraproductieve kloof die in de laatste eeuw ontstaan is tussen algemene en kerkgeschiedenis wordt hiermee enigszins overbrugd.

In het *Handboek* van Selderhuis en anderen is gekozen voor een traditionelere opzet. De middeleeuwen zijn opgedeeld in twee hoofdstukken, voor en na 1200, maar vanaf 1500 kreeg elke eeuw zijn eigen hoofdstuk. De hoofdstukken zijn doorgaans geschreven door een tweetal auteurs, één van katholieken en één van protestantsen huize. Voor het grootste deel zijn zij als kerkhistorici verbonden (geweest) aan verschillende theologische faculteiten. In het hoofdstuk over de middeleeuwen tot 1200 (Frank van der Pol) wordt de missie beschreven in de Gallo-Romaanse context. Hier evenals in de *Religiegeschiedenis* veel aandacht voor archeologische vondsten, maar meer nog aan de verhalen rond de verschillende missionarissen en bisschopszetels. Opvallend is de ruime aandacht voor de kruistochten, die evenals heiligen en heiligenlevens, ketterij en onderwijs een eigen thematische paragraaf toebedeeld hebben gekregen. De late middeleeuwen (Peter Nissen en William den Boer) bouwen hierop voort met een geschiedenis van de Utrechtse bisschoppen, het kloosterleven, zielzorg en liturgie, en opnieuw (vooral hoger) onderwijs.

Beide boeken schenken veel aandacht aan ritueel, maar kunnen uiteraard weinig zeggen over de manier waarop ‘gewone middeleeuwers’ deelnamen aan het kerkelijk leven. – Ook in de latere perioden is de aandacht voor gewone gelovigen overigens niet groot, en gender is naar hedendaagse maatstaven al helemaal afwezig. – Opvallend is wel dat in het *Handboek*, dat doorgaans meer aandacht heeft voor de georganiseerde religie, de opbouw van de parochiestructuur, in zekere zin het meest blijvende aspect van de vroeg-middeleeuwse christianisering, alleen in tussenzinnen terloops aan de orde komt. De *Religiegeschiedenis* beziet de vestiging van het christendom meer van buitenaf, maar geeft in de paragraaf ‘institutionele orde’ wel een handzaam overzicht van de structuur van alle kerkelijke instituties. Niet alleen vinden we daar een beschrijving van de instelling van parochies, wat dat zijn en wat ze doen, maar ook welke plaats ze hebben in het geheel van de middeleeuwse kerkorganisatie.

Het *Handboek*-hoofdstuk over de zestiende eeuw (Herman Selderhuis en Peter Nissen) heeft moeite een doorgaand verhaal te presenteren. Waar het deel over de late middeleeuwen een beeld schetste van een levendig devotieel leven, schetst dit hoofdstuk vooral verval en kritiek. Dat is dan ook zowat het enige dat dit hoofdstuk over de oude kerk nog te melden heeft: zelfs in de paragraaf ‘bevoorrechte en getolereerde kerken na 1585’ komen alleen protestantse richtingen voor. Er wordt onevenredig veel aandacht besteed aan de theologie van Luther, die tenslotte slechts gedeeltelijk bepalend was voor dat wat in Nederland voor ‘lutherijje’ doorging, en wat voor een Nederlandse kerkgeschiedenis belangrijker is. De kerkelijke ontwikkelingen worden sterk opgehangen aan de nationale synodes en telkens onderbroken door de stadia in het verloop van de Opstand. Zodoende komt de nieuwe kerkelijke organisatie terecht bij de Synode van Emden in 1571, maar hoe die organisatie vervolgens in de praktijk na 1572 werkte onder het niveau van de nationale synode blijft vrijwel onbelicht. Dat is raar, we weten daar veel van, en hiervoor is een reeks van bronnenuitgaven beschikbaar. Voor de *Religiegeschiedenis* is de zestiende eeuw goedgevoel het einde van de middeleeuwen: onder de titel ‘Verbroken eenheid’ worden de

verschillende richtingen gepresenteerd als even zoveel vormen van reformatie. De Opstand vormt het logisch kader waarbinnen de dominantie van de nieuwe publieke kerk gevestigd wordt.

De zeventiende eeuw (Willem J. van Asselt en Paul H.A.M. Abels) vertoont in het *Handboek* een veel grotere eenheid. Hier wordt ook aandacht besteed aan de historiografie en de verschillende invalshoeken die voor deze periode mogelijk zijn. Het heeft evenals het vorige een grote aandacht voor theologie, maar hier wordt duidelijk aangegeven waar die theologie thuishoort: aan de universiteiten die tot taak hadden de protestantse leer uit te bouwen tot een consistent en intellectueel verdedigbaar systeem. Op het terrein van politiek en cultuur speelde de publieke kerk op een andere manier een rol, en dat wordt zuiver onderscheiden. Een paragraafje ‘volksleven’, dat vooral over bijgelovigheden gaat, suggereert overigens een grotere kloof tussen culturele elite en kerkvolk dan naar mijn indruk nodig is. Het gedeelte over de katholieken is tamelijk traditioneel en institutioneel, en de wildere kanten van de doopsgezinden, met hun praktijk van ban en mijding en gevoeligheid voor profetie komen nauwelijks aan bod.

Na de liefdevolle beschrijving van de gereformeerde theologie en vroomheid in het voorgaande hoofdstuk, biedt dat over de achttiende eeuw (Paul H.A.M. Abels en Aart de Groot) een karikaturaal beeld van een gereformeerde kerk die door de Verlichting wordt bedreigd en vervallen is in een versteende orthodoxie. Het hoofdstuk besteedt veel aandacht aan het piëtisme, maar hanteert hiervan een verkrampte definitie. Het geeft vervolgens een klein lexicon van oudvaders zonder enige indruk te bieden van de impact die zij op het kerkelijk leven als geheel nu eigenlijk hadden – laat staan op het maatschappelijk leven. De beeldvorming die in de kring van de Stichting tot bestudering van de Nadere Reformatie heerst, en die meer over twintigste-eeuwse dan over achttiende-eeuwse protestanten zegt, wordt hier kritiekloos overgenomen – een scherp contrast met de *state of the art* behandeling van de vroomheidsbewegingen in de *Religiegeschiedenis*. De gedeelten over de katholieke kerk en de geleidelijke emancipatie in patriottentijd en Bataafse periode zijn vlot geschreven. Wel miste ik hier de joden, die voor de zeventiende eeuw wel een aparte behandeling kregen.

Waar het *Handboek* de verschillende kerken en stromingen meestal in afzonderlijke paragrafen onderbrengt, geeft de *Religiegeschiedenis* vrij nadrukkelijk aandacht aan wat zij gemeenschappelijk hadden, wat karakteristiek was voor godsdienst in de vroegmoderne tijd. Hier vinden we aandacht voor ‘rituele parallelie’, concurrentie en grensverkeer, voor de manier waarop de overheid ingreep in conflicten binnen alle kerken en voor de productie van religieuze lectuur en de professionalisering van kerkelijk werkers. Dat geeft een vergelijkend perspectief waardoor de eigen trekken van de verschillende groepen duidelijker naar voren komen, terwijl het zicht op de manier waarop die verschillende groepen participeerden in één en dezelfde samenleving en cultuur behouden blijft. Door ook hier de cesuur niet bij de eeuwwende te leggen, maar bij het begin van een democratischer samenleving rond 1850, kan de *Religiegeschiedenis* op een natuurlijker manier dan het *Handboek* de veranderingen aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw beschrijven binnen het kader van het opkomend nationalisme.

Voor de negentiende en twintigste eeuw schenken zowel het *Handboek* (beide laatste hoofdstukken van de hand van George Harinck en Lodewijk Winkeler) als de *Religiegeschiedenis*, naast de ontwikkelingen binnen de verschillende kerken, zeer veel

aandacht aan het wijdvertakte stelsel van politieke, sociale en culturele organisaties op confessionele grondslag dat het Nederlandse maatschappelijke landschap kenmerkt. Beide nemen hier terecht afscheid van de visie van De Jong. De *Religiegeschiedenis* beschrijft echter de ontwikkelingen vanuit het gezichtspunt van de Nederlandse burger, het *Handboek* vanuit de optiek van theologen en confessionele leidersfiguren. Het *Handboek* houdt daarbij aanzienlijk minder dan de *Religiegeschiedenis* rekening met een hedendaags publiek dat niet (langer) persoonlijk betrokken is bij een van de kerken en voor wie de confessionele groepstaal vreemd (geworden) is. Ook voor nog-welbetrokkenen zijn termen als 'kerkherstel' en 'de historische gestalte van de Hervormde Kerk' inmiddels overigens vaak niet meer dan mantra's die direct in het vrome gemoed zinken zonder dat de hersenen ze nog in hedendaagse termen kunnen vertalen.

De kennis van de interne verhoudingen binnen de verschillende kerken in deze periode die het *Handboek* ten toon spreidt, is indrukwekkend. Dat heeft overigens wel geleid tot een sterk institutionele behandeling van hoofdzakelijk de katholieken, de hervormden en de gereformeerden van verschillende snit. We krijgen voortdurend ontwerpen gepresenteerd van kerkleiders en theologen voor het behoud van de relevantie van hun kerk bij een snel en sterk veranderende maatschappij. Elk van deze leiders heeft wel een antwoord op de uitdagingen van de 'moderne cultuur', en die worden allemaal afzonderlijk beschreven. Aan het einde van het hoofdstuk moet dan geconstateerd worden dat geen daarvan effect gehad heeft en het hoofdstuk eindigt op een zeer pessimistische toon. Resultaten van godsdienstsociologisch onderzoek worden vooral gepresenteerd om het verloop van de secularisatie zichtbaar te maken.

De *Religiegeschiedenis* kan door haar focus op wat de leden van de verschillende kerken interesseert, in een veel korter bestek eigenlijk een scherper beeld schetsen van de veranderingen in de relatie tussen christendom en cultuur. Die vonden duidelijk elders plaats dan in de studeerkamers van theologen. Waar het *Handboek* nogal eens de indruk wekt dat de sterkere dominantie van de orthodoxie in de laatste decennia vooral veroorzaakt wordt door de leegloop van de vrijzinniger richtingen, schetst de *Religiegeschiedenis* de opkomst van belangstelling, vooral onder jongeren, voor een eigentijdse vormgeving van hun religiositeit, gebaseerd op een, vaak wat gesimplificeerde, traditionele theologie. Orthodoxie wordt dan een vorm van modernisering, aansluitend bij internationale trends binnen en buiten het christendom, in plaats van een restverschijnsel van de typisch Nederlandse vorm van verzuiling. Dat is voor de institutionele kerken nog steeds geen vrolijk perspectief, maar biedt wel een realistischer zicht op de meest recente ontwikkelingen.

De twee nieuwe overzichtswerken hebben duidelijk elk een andere insteek. Het *Handboek* is dikker en biedt op een aantal punten uitvoeriger informatie. De *Religiegeschiedenis* is veel overzichtelijker en vooral: consistent. Hechte samenwerking tussen de twee auteurs en inventieve periodisering leveren een gestroomlijnde presentatie op. De tekst wordt ondersteund door veertig kaarten, tabellen en grafieken en een degelijk register maakt het gemakkelijk snel gegevens te vinden en dwarsverbanden te leggen. Het *Handboek* heeft naast literatuurlijstjes, kaartjes en grafieken ook een zeer groot aantal illustraties en goed gekozen voorbeeldteksten in kaders. Het ontbeert evenwel een stevige regie. De verschillende hoofdstukken hebben elk een eigen indeling en sluiten gebrekkig op elkaar aan. Het wemelt van de drukfouten, bijschriften bij illustraties zijn vaak knullig en bij tabellen ontbreekt in veel gevallen een behoorlijke legenda. Het heeft alleen een register op persoons- en plaatsnamen, maar

niet op zaken, wat het terugvinden van informatie in een boek van deze omvang vrijwel onmogelijk maakt.

Joke Spaans

Hostens, J., *De tempeliers. De tempelorde tijdens de kruistochten en in de Lage Landen* (Amsterdam: Pearson education Benelux, 2006, xxii + 354 blz., ISBN 90 430 1061 8).

Jan Hostens boek maakt deel uit van een serie geschiedenisboeken voor een breed publiek van liefhebbers tot professionals. Hostens is geen historicus maar komt uit de journalistiek. Dat komt vaker voor en levert soms goed leesbare werken op. Dat geldt ook voor dit boek. Het is in een uitermate levendige stijl geschreven, al storen hierbij soms anachronismen als ‘Godfried van Sint-Omaars, die ...het definitieve startschot gaf voor de creatie van de eerste ridderorde...’ (xxi)

Twaalf jaren onderzoek gingen aan deze publicatie vooraf en de lijst van geraadpleegde bronnen, zowel primaire als secundaire, is zeer groot. Daarnaast deed de auteur onderzoek ter plekke. Uit het dankwoord blijkt dat hij tevens heeft gecorrespondeerd met diverse gespecialiseerde wetenschappers. Het lijkt er echter op dat deze correspondentie veelal ging over bronnen en feiten en niet over de aanpak van vraagstelling, verantwoording en conclusies. Dat is jammer. Het boek bevat een schat aan informatie maar mist een goede onderliggende vraagstelling en daarmee verwante structuur. De auteur lijkt alles te willen vertellen en neemt daarbij de lezer niet altijd voldoende bij de hand.

In de inleiding geeft Hostens zijn intenties weer: eerherstel van de tempeliers en herschrijven van hun geschiedenis. In het voorwoord spreekt hij tevens de hoop uit dat dit boek het onderzoek naar de tempeliers in een stroomversnelling zal brengen. Wat betreft deze laatste doelstelling is het goed voorstelbaar dat dit boek met zijn rijke informatie een inspiratiebron kan vormen. Af en toe laat de auteur ook weten waar er kennishiaten zijn, maar hij formuleert geen concrete onderzoeksvragen.

Bij de eerste doelstelling ligt het wat ingewikkelder. De tempeliers kregen naar de mening van Hostens zaken in de schoenen geschoven die niet terecht zijn. Gezien de mythevorming rondom deze orde is deze stelling goed invoelbaar, maar het zoeken naar ‘de waarheid’ doet erg onhistorisch aan. Zo ook een constatering als: ‘Toch wordt het Palestina aan de vooravond van de kruistochten te vaak voorgesteld als een harmonieuze samenleving met uitzonderlijke godsdienstvrijheid enkel en alleen door de kruisvaarders verstoord. We zullen zien dat de tolerantie vooral ingegeven werd door politieke drijfveren en minder uit menslievendheid.’ (xx). Ik denk dat er heel weinig historici zijn die de auteur hierin tegen willen spreken. Het lijkt er op dat hij soms te nadrukkelijk de tegenstelling met de gevestigde wetenschappers opzoekt, en dan nogal selectief is in het citeren van de ‘autoriteiten’.

Storend is dat de auteur niet altijd goed omgaat met de bronnen. Soms heeft hij rake observaties, zoals bij de verschillende versies van kroniekschrijvers die laten zien dat er een kloof bestond tussen de bewoners van de Levant en hun wil tot diplomatie, en de ridderorden die de vijand wilden verslaan. (126) Maar de lezer komt ook een opmerking tegen over het schermen met ‘valse bescheidenheid’ van Bernardus van Clairvaux (39), waar zeer waarschijnlijk sprake was van diplomatiek gedrag of de bekende bescheidenheids*topos*. Of een formulering als ‘heel wat misvattingen over de kruistochten en de tempeliers hebben we te danken aan de vooringenomenheid van de kroniekschrijvers en van moderne auteurs die zich uitsluitend op hen baseerden.’ (xx)